

γεται δ' αὕτη καὶ προστατεύει, πᾶσάν τινα πίστιν ἀνέχεται δὲ καὶ αὐτὰς τὰς εἰς τὸ κράτος ἐναντίας αἱρέσεις¹.

Ἡ πολιτεία εἶναι ἡ πραγμάτων τῆς ἐλευθερίας, ἧς τὴν ἀνάπτυξιν ἐνορῶμεν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς τοῦ κόσμου ἱστορίας.

28. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΣ²

1. Ἡ πολιτεία πραγματοῖ τὸ καθολικὸν καὶ ἄπειρον πνεῦμα ἐν μορφῇ πεπερασμένη, διότι ἐκπροσωπεῖ τὸ πνεῦμα ὠρισμένου λαοῦ. Ἐκαστος λαὸς ἔχει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ «ἀρχήν», ἧτις εἶναι ἅμα καὶ σκοπὸς αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ³. Ὅταν δ' ἐπιτύχη τοῦ σκοποῦ, οὐδὲν πλέον ἔχει νὰ ποιήσῃ ἐν τῷ κόσμῳ. Ἀλλὰ δὲν ἔχει ὅμως εὐθὺς ἐπίγνωσιν τῆς ἰδίας ἀρχῆς καὶ μόνον σὺν τῷ χρόνῳ συντελεῖ αὐτήν. Τὸ δὲ πνεῦμα τοῦ λαοῦ (Volksgeist) εἶναι αὐτὸ τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα ἱστορικῶς ἀτομικευθὲν⁴ εἶναι τὸ οὐσιῶδες μέρος τῆς ζωῆς καὶ ἐνεργείας τοῦ λαοῦ, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο ἀγνοῶσι τὰ ἄτομα. Τὸ πνεῦμα δηλαδὴ τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ γενικὴ συνείδησις, «ἡ ἀτμόσφαιρα», ἐν ἣ τὸ ἄτομον ἀνατρέφεται. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀνυψωθῇ ὑπὲρ τὴν οὐσίαν ταύτην ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἐμμένῃ ἐν αὐτῇ. Μεγάλοι δὲ καὶ ὑπέροχοι ἄνδρες εἶναι οὐχὶ οἱ ἀποκλίνοντες ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ οἰκείου λαοῦ ἀλλ' οἱ κατανοοῦντες αὐτὸ καὶ κατὰ τοῦτο πράττοντες. Τὸ μεγαλεῖον τῶν τοιούτων ἀνδρῶν ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ ὀδηγῶσι

¹ Ἡ πολιτεία εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε νὰ μὴ διστάξῃ νὰ ἀνέχῃται τὰς ποικίλας αἱρέσεις. Οἱ Κουάκεροι οἱ ἀρνούμενοι τὸν ὄρκον καὶ τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν δὲν πρέπει μὲν νὰ θεωρῶνται μέλη τοῦ κράτους ἀλλ' ὅμως δύναται νὰ εἶναι χρηστοὶ καὶ χρήσιμοι ἄνθρωποι μετέχοντες τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Πρὸς τὴν πολιτείαν δέ, ἧτις τὴν ἑαυτῆς δύναμιν καὶ λογικότητα συνειδυῖα εἶναι ἐνδοτικὴ καὶ ἀνεξίθρησκος, ἀντίθεσιν ἀποτελεῖ ἡ θρησκεία. Ταύτην διακρίνει ἐνίστε ἐπίμονος ἀκαμψία καὶ θεόληπτος μανία, προῖοῦσα ἐκ τοῦ συναισθήματος τῆς ἰδίας ἀλογίας καὶ ἀδυναμίας. (7, 354. 359 ἔξ.).

² Ἡ φιλοσοφία τῆς τοῦ κόσμου ἱστορίας ἀποτελεῖ συμπλήρωσιν τοῦ περὶ πολιτείας λόγου καὶ ὑπετυπώθη μὲν γενικῶς ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου (7, 446—456) καὶ ἐν τῷ Συστήματι τῆς φιλοσοφίας (10, 426—445) ἀνεπτύχθη δὲ διεξοδικῶς ἐν ταῖς παραδόσεσι ταῖς περὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας (τόμ. 11).

³ 7, 448.

⁴ Τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ εἶναι ὠρισμένον πνεῦμα ἀνυψούμενον εἰς κόσμον, ὅστις ὑπάρχει καὶ ὑφίσταται ἐν τῇ θρησκείᾳ αὐτοῦ καὶ λατρείᾳ, ἐν τοῖς ἐθίμοις καὶ ταῖς συνηθείαις, ἐν τῷ πολιτεύματι καὶ τοῖς πολιτικοῖς νόμοις, ἐν τῷ ὅλῳ πλήθει τῶν διατάξεων, ἐν ταῖς ἐνεργείαις καὶ πράξεσιν. (11, 113 ἔξ.).

τὸν λαὸν συμφώνως πρὸς τὸ γενικὸν πνεῦμα. Δραῖ δὲ τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ, ἵνα ποιήσῃ ἑαυτὸ κρατοῦντα κόσμον· καὶ ὁ λαὸς ἐνεργεῖ χάριν τοῦ σκοποῦ τοῦ ἑαυτοῦ πνεύματος¹. Ὄταν τὸ πνεῦμα μετὰ σφοδρὸν ἀγῶνα πρὸς ἑαυτὸ² ἔλθῃ εἰς τελείωσιν, εἰς κατανόησιν καὶ ἀπόλαυσιν ἑαυτοῦ³, τότε παύεται νὰ ὑπάρχῃ ὅτι εἶναι (ἐνέργεια, δραῖσις)⁴ μεταπίπτει ἀπὸ τῆς ἐνεργείας εἰς τὴν συνήθειαν, ἥτις εἶναι προᾶξις ἄμοιρος ἀντιθέσεως καὶ τυπικῶς μὲν δύναται νὰ παρατείνηται ἀλλ' ὄντως στερεῖται τοῦ πλούτου καὶ τοῦ βάρους τοῦ σκοποῦ. Ἡ τροπὴ αὕτη εἶναι τροπὴ τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν δύσιν καὶ τὴν ἀπώλειαν, ἅμα δ' ἐπιτολὴ ἄλλου πνεύματος, ἄλλου κοσμοϊστορικοῦ λαοῦ, ἄλλης περιόδου τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Οὕτω τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ εἶναι φυσικὸν ἄτομον καὶ ὡς τοιοῦτο ἀκμάζει, παρακμάζει καὶ ἀποθνήσκει⁵.

2. Ἐκαστος λαὸς καὶ δὴ καὶ ἐκάστη πολιτεία εἶναι τι μερικὸν καὶ ἐκφράζει μέρος μόνον τοῦ ὅλου πνεύματος· τὸ καθολικὸν πνεῦμα ὡς τοιοῦτο πραγματοποιῆται οὐχὶ ἐν ὀρισμένῃ πολιτείᾳ ἀλλ' ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν πολιτειῶν τῆς τοῦ κόσμου ἱστορίας. Ὄθεν ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου εἶναι ἡ πραγμάτωσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ καθολικοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου⁷ καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ κριτήριον τῶν καθ' ἕκαστον

¹ Ἐκαστος εὕρισκει ἕτοιμον τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ, ἔχει πρὸ ἑαυτοῦ ἀσφαλῆ κόσμον, πρὸς ὃν πρέπει νὰ προσαρμοσθῇ. Ὄταν δὲ ὁ λαὸς πράττῃ χάριν τοῦ σκοποῦ τοῦ ἑαυτοῦ πνεύματος, εἶναι ἠθικὸς καὶ ἐνάρετος καὶ ἰσχυρὸς. (11,114).

² Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι ἄπρονος καὶ ἄλυπος πρόοδος ἀλλ' ἀπαιτεῖ δυσχερῆ καὶ σκληρὸν ἀγῶνα πρὸς ἑαυτό. Ἐνῶ δηλαδὴ ἐν τῇ φύσει ἡ ἀνάπτυξις εἶναι ἡρεμὸς πρόοδος, ἐν τῷ πνεύματι διεξάγεται τραχὺς καὶ ἀδιάλειπτος ἀγὼν αὐτοῦ πρὸς ἑαυτό. (11,90 ἔξ.).

³ Τὸ ὑπέρτατον τοῦ πνεύματος ἔργον εἶναι νὰ γνωρίσῃ ἑαυτό, νὰ ἐποπτέυσῃ καὶ νοήσῃ ἑαυτό. (11, 111. 113 ἔξ. 116).

⁴ Πρὸς τὴν περίοδον, καθ' ἣν τὸ πνεῦμα ἐνεργεῖ, συμπίπτει ὁ ὀραιότατος χρόνος, ἡ νεότης τοῦ λαοῦ. Τότε τὰ ἄτομα ποθοῦσι νὰ διατηρήσωσι τὴν πατρίδα, νὰ ἐπιβάλωσι τοὺς σκοποὺς τοῦ λαοῦ αὐτῶν.

⁵ 11, 111. 114 ἔξ.

⁶ Ὄπως τὰ ἄτομα οὕτω καὶ οἱ λαοὶ ἀποθνήσκουσι φυσικὸν θάνατον. Ἐὰν οἱ τελευταῖοι ἐξακολουθῶσι νὰ ὑπάρχωσιν, ἡ ὑπαρξις αὐτῶν εἶναι ἄτονος καὶ ἀσήμαντος ἀποτελοῦσα πολιτικὴν οὐδένειαν· δὲν ἔχουσι πλέον σπουδαιότητα πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου, δὲν εἶναι φορεῖς τῆς ὑπερτάτης ἐννοίας τοῦ πνεύματος. Κατὰ τὸν φυσικὸν λοιπὸν θάνατον τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ δὲν παύεται μὲν ἡ ἐξωτερικὴ ὑπαρξις τοῦ σώματος ἀλλ' ἀπόλλυται ἡ ψυχὴ, ἡ πραγμάτωσις τῆς «ἀρχῆς» αὐτοῦ. Ἐὰν ὁ λαὸς μὴ ἐμφορῆται ὑψηλῶν ἐννοιῶν, τίθεται ἐκποδῶν καὶ παραγκωνίζεται ἐν τῇ τοῦ κόσμου ἱστορίᾳ.

⁷ Τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου (Weltgeist) εἶναι τὸ θεῖον πνεῦμα οἷον ἀναπτύσσεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ὡς σταθμοὶ δὲ τῆς ἀναπτύξεως ἐκείνου εἶναι τὰ

λαῶν καὶ πολιτειῶν¹. Ἡ διὰ τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν κινήσεις τῆς τοῦ κόσμου ἱστορίας εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ γενικοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου· οἱ λαοὶ ἕκαστοι, αἱ πολιτεῖαι καὶ οἱ πολιτισμοὶ εἶναι ἀπλῶς αἱ βαθμίδες, ἃς ἐκεῖνο διατρέχει, εἶναι αἱ μορφαὶ τῆς ἀφ' ἑαυτῆς συντελουμένης ἀναπτύξεως τοῦ παγκοσμίου πνεύματος². Τοῦτο δὴ εἶναι κατὰ τὰ εἰρημένα τὸ ἄπειρον πνεῦμα, ὃ ἀπόλυτος Λόγος, ὅστις ἐκ τοῦ «καθ' ἑαυτὸ (δυνάμει) εἶναι» τοῦ λογικοῦ βασιλείου ἔρχεται διὰ τῆς φύσεως εἰς τὴν αὐτοσυνειδησίαν καὶ τὸ «πρὸς ἑαυτὸ (ἐνεργεῖα) εἶναι».

3. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται εὐδὴλον οἷαν κέκτηται ἑξαίρετον σπουδαιότητα ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία, ὅποτε δι' αὐτῆς ἀναπτύσσεται τὸ ἄπειρον πνεῦμα καὶ ἔξικνεῖται εἰς τὴν αὐτοσυνειδησίαν. Ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία δεικνύει τὴν προόδον τοῦ αἰδίου Λόγου καὶ ἅμα τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ πρὸς τὴν πεπερασμένην φύσιν, ἵνα ἐπικρατήσῃ καὶ διὰ τῶν κατὰ μέρος προσώπων καὶ λαῶν ἐπιτύχῃ τῆς αὐτογνωσίας καὶ συνειδήσεως τῆς ἐλευθερίας³. Ὅθεν εἶναι συμφανῆς ἡ ὑπέροχος ἀξία τῆς ἱστορίας, εἰ μὴ εἶναι ἀρχέγονος καὶ ἀφηγηματικὴ⁴ μηδὲ

πνεύματα τῶν λαῶν. Τὸ πνεῦμα τοῦ καθ' ἕκαστον λαοῦ δύναται μὲν νὰ ἀφανισθῇ ἀλλ' εἶναι βαθμὶς ἐν τῇ προόδῳ τοῦ παγκοσμίου πνεύματος· τοῦτο τὸ καθολικὸν πνεῦμα δὲν ἀφανίζεται. Τὰ δὲ μερικὰ πνεύματα (τῶν λαῶν) ὑπάρχουσιν ἐν χρόνῳ ὡς χωριστὰ ὑπάρξεις ἐμφανιζόμεναι κατ' ἀναγκαίαν ἀκολουθίαν προδιαγεγραμμένην ὑπὸ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ παγκοσμίου πνεύματος. (πβλ. 11, 115 ἔξ. 119).

¹ Ἡ παγκόσμιος ἱστορία περιέχουσα τὴν διαλεκτικὴν κίνησιν τοῦ πνεύματος ἐκάστου λαοῦ παρίσταται ὡς τὸ κριτήριον τοῦ κόσμου· τὸ πνεῦμα ἐκάστου λαοῦ ἔχει νὰ ἐπιτελέσῃ ὠρισμένον ἔργον καὶ κατὰ τοῦτο θὰ κριθῇ. Οἱ δὲ λαοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι ἕκαστοι ἴστανται πρὸ τοῦ θρόνου τοῦ παγκοσμίου πνεύματος συντελεσταὶ τῆς πραγματώσεως αὐτοῦ, μάρτυρες ἅμα καὶ κοσμήματα τῆς μεγαλοπρεπείας ἐκείνου.

² Τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἐν τῇ προόδῳ αὐτοῦ διέρχεται, ὡς καὶ πρόσθεν ἐλέχθη, βαθμίδας, ὧν μορφαὶ εἶναι τὰ πνεύματα τῶν κοσμοϊστορικῶν λαῶν. (11, 119).

³ Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἐν χρόνῳ κινήσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος, οὗ ἡ ἀλήθεια δὲν ἔγκειται ἐν τῷ τελικῷ ἀποτελέσματι ἀλλ' ἐν τῇ ὅλῃ πορείᾳ καὶ κινήσει. Καὶ ἐνταῦθα κρατεῖ ὁ νόμος τῆς «ὀ λ ό τ η τ ο ς», καθ' ὃν οἱ σταθμοὶ ἕκαστοι δὲν ἀφανίζονται ἀλλὰ μένουσιν ὡς κύρια μέρη τοῦ ὅλου. (11, 119 ἔξ.).

⁴ Ἀρχέγονος ἱστοριογραφία εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν τις ἀφηγεῖται σύγχρονα γεγονότα γνωσθέντα ἢ παρατηρηθέντα ἢ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ γράφοντος ἐπιτελεσθέντα. Τιοιοῦτοι χρονογράφοι ἢ συγγραφεῖς ὑπομνημάτων εἶναι ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ Ἀναβάσει, ὁ Καῖσαρ. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ εἴδους τούτου, παρ' οἷς ἀπαντᾷ πλὴν τῆς πολυγνωσίας βαθύτης καὶ χάρις, δὲν εἶναι πολλοί. (11, 26 ἔξ.).

διασκεπτική¹ ἀλλὰ φιλοσοφική. Ἡ φιλόσοφος ἱστορία ἢ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ λογικὴ θεωρία τοῦ κόσμου² ἢ διορθῶσα ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ σχέδιον μετὰ λόγου καὶ νοῦ διεξηγημένον· ὁ λόγος κυβερνᾷ τὸν κόσμον καὶ ἡ παγκόσμιος ἱστορία ἀναπτύσσεται κατὰ τὸν λόγον³. Οὗτος εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ ἄπειρος δύναμις, ἡ ἄπειρος ὕλη πίσης φυσικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς, ἔτι δὲ ἡ ἄπειρος μορφή ἢ ἐκδηλοῦσα τὸ οἰκεῖον περιεχόμενον. Ὡς οὐσία μὲν εἶναι ἐκεῖνο, δι' οὗ καὶ ἐν ᾧ πᾶσα πραγματικότης ἔχει τὴν ἐαυτῆς ὑπαρξιν· ὡς ἄπειρος δὲ δύναμις δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἀπλῆν ἰδέαν, τὸ ψιλὸν ἰδεῶδες (Ideal, sollen)

¹ Ἡ διασκεπτικὴ (reflectirte) ἱστοριογραφία λαμβάνει πρὸ ὀφθαλμῶν ὑπάρχοντα ἤδη ἔργα καὶ ἐπεξέρχεται ἱστορικὴν ὕλην πρὸς ἐπίτευξιν ὠρισμένου σκοποῦ, καθ' ὅνπερ διακρίνεται εἰς εἶδη. Εἶναι δηλαδὴ α) ἱστορία γενικῆ, ἀπεικονίζουσα τὰ γεγονότα λαοῦ ἢ χώρας τινός, οἷα περιέγραψεν ὁ Λίβιος, Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, Ἰωάννης von Müller· β) πραγματικῆ, σκοποῦσα τὰ γεγονότα χάριν πρακτικοῦ σκοποῦ καὶ παρέχουσα παντοίας παραινήσεις, πολιτικὰς καὶ ἠθικὰς· ἐν τοῖς ἀντιπροσώποις αὐτῆς μνημονευτέος μάλιστα ὁ Montesquieu. Ἀλλ' ὅμως ἡ λεγομένη πραγματικὴ ἱστορία δὲν ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ καὶ εἶναι ἀνωφελής· διότι οἱ ἡγεμόνες καὶ οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ λαοί, καθὰ ἡ πεῖρα διδάσκει, δὲν διδάσκονται ὑπὸ τῆς ἱστορίας οὐδὲ πράττουσι κατὰ τὰ διδάγματα αὐτῆς· γ) κριτικῆ, ἣτις δὲν εἶναι ἀπλῆ ἱστορία ἀλλ' ἱστορία τῆς ἱστορίας, βάσανος τῶν ἱστορικῶν διηγήσεων καὶ ἔλεγχος τῆς ἀξιοπιστίας καὶ ἀληθείας αὐτῶν· τοιαύτη εἶναι ἐπὶ παραδείγματος ἡ ῥωμαϊκὴ ἱστορία τοῦ Niebur· δ) εἰδικῆ, ἣτις ἐκ τοῦ πλουσίου βίου λαοῦ τινος λαμβάνει ὠρισμένην ἀποψιν, οἷον τὴν τέχνην, τὸ δίκαιον, τὴν θρησκείαν, ὡς ἀφαιρετικῆ δὲ ποιεῖ μετάβασιν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν τοῦ κόσμου ἱστορίαν. Τοιαύτη εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Γερμανικοῦ δικαίου τοῦ Eichhorn. (Αὐτ. 23—33).

² Ὁ Ἐγγελοσ ἀξιοῖ παρὰ τοῦ ἱστορικοῦ νὰ εἶναι «πιστὸς εἰς τὰ γεγονότα», εἰ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἔχει βαθεῖαν ἐπίγνωσιν τοῦ ὅτι οὗτος δὲν τηρεῖ παθητικὴν θέσιν ἀλλὰ «φέρει μεθ' ἑαυτοῦ τὰς κατηγορίας» (γενικὰς ἐννοίας) καὶ δι' αὐτῶν βλέπει τὰ συμβεβηκότα. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀπεικόνισις τῶν ἔξω πραγμάτων ἀλλὰ προϋποθέτει κατηγορίας τοῦ πνεύματος. Πάντως δὲ κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον «δὲν ἐπιτρέπεται ὁ νοῦς νὰ κοιμᾶται ἀλλὰ πρέπει νὰ γίνηται χρήσις τῆς σκέψεως. Ὅστις βλέπει τὸν κόσμον μετὰ λόγου, τοῦτον καὶ ὁ κόσμος βλέπει ἐλλόγως· ἀμφοτέρωτα ἔχουσι προσάλληλον σχέσιν». Λοιπὸν ἡ ἱστορία λαμβάνει παρὰ τῆς φιλοσοφίας τὴν γενικὴν ἐννοίαν, ὅτι «ὁ Λόγος κρατεῖ τοῦ κόσμου, ὅτι ἄρα καὶ ἐν τῇ τοῦ κόσμου ἱστορίᾳ τὰ πράγματα συμβαίνουσι κατὰ λόγον». Ταύτην δὲ τὴν ἐννοίαν ὁ Ἐγγελοσ δὲν θέλει δογματικῶς νὰ παράσχη ἀλλ' ἐπιμελῶς σπουδάζει ὅπως ἐξ αὐτῆς τῆς θεωρίας τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἐμφαντικῶς δειχθῇ ὅτι «πάντα γίνονται κατὰ λόγον καὶ ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία εἶναι ἡ ἔλλογος καὶ ἀναγκαία πορεία τοῦ παγκοσμίου πνεύματος, ὅπερ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἱστορίας». (11, 34. 36 ἐξ.).

³ 11, 35 ἐξ. 39 ἐξ. 54.

οὐδὲ παραμένει ἐκτὸς τῆς πραγματικότητος. Δὲν ἔχει χρεῖαν ὄρων τῆς ἐξωτερικῆς ὕλης, δεδομένων μέσων, ἔξ ὧν νὰ λάβῃ τὴν τροφήν καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἀλλὰ διατρέφεται ἔξ ἑαυτοῦ καὶ εἶναι ἑαυτῷ ἡ ὕλη, ἣν ἐπεξεργάζεται. Ὅπως εἶναι ὁ λόγος ἡ ἴδια αὐτοῦ προϋπόθεσις καὶ ὁ ἀπόλυτος σκοπὸς αὐτὸς ἑαυτοῦ, οὕτως εἶναι αὐτὸς καὶ ἡ φανέρωσις καὶ πρόβασις ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἰς τὴν ἐμφάνειαν οὐ μόνον τοῦ φυσικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ πνευματικοῦ σύμπαντος, πρόβασις εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου¹. Πρὸ τοῦ καθαροῦ φωτὸς τῆς θείας ἰδέας, ἣτις δὲν εἶναι μόνον ἰδεῶδες, ἀφανίζεται τὸ φάντασμα καὶ ἡ κενὴ δοξασία ὅτι δῆθεν ὁ κόσμος εἶναι πλῆθος μωρῶν καὶ ἀνοήτων γεγονότων². Οὐ μόνον δ' ἐν τῇ φύσει ἀλλὰ μάλιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ τῶν ἀνθρώπων ἱστορίᾳ διοραταὶ σοφία καὶ πρόνοια³. Ὁ θεῖος λόγος, ὁ θεός, διέπει καὶ διευθύνει τὸν κόσμον⁴· εἰ καὶ ἐνίοτε λανθάνει, ὅμως πάντοτε ἐνεργεῖ. Λοιπὸν ἐν τῷ κόσμῳ δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν τὸν θεὸν καὶ διαγνώσωμεν τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ, ὅποτε ὁ θεὸς ἀποκαλύπτεται ὡς πνεῦμα τοῦ κόσμου ἀναπτυσσόμενον ἐν τοῖς ἀνθρώποις. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι δικαιοδική, θεοδικία (Theodizee)⁵ καὶ ἔχει τὸ αὐτὸ τῇ θεολογίᾳ ὑποκείμενον.

¹ Ὅτι τοιαύτη ἰδέα εἶναι τὸ ἀληθές καὶ τὸ αἰδιον καὶ τὸ παντοδύναμον, ὅτι αὕτη ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν κόσμον καὶ οὐδὲν ἄλλο ἐνταῦθα ἀποκαλύπτεται παρὰ τὴν ἰδέαν, τὴν δόξαν καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν αὐτῆς, τοῦτο ἔχει, λέγει, ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἀποδειχθῆ καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορίας λαμβάνεται ὡς ἀποδεδειγμένον (11,35. 54). Τὸ πρῶγμα ἐντόνως ἐξαίρει ὁ Ἐγγελοσ διακηρύττων μεγαλοφρόνως ὅτι ἡ εἰς τὸ ἀπόλυτον κράτος τοῦ λόγου πεποίθησις αὐτοῦ δὲν εἶναι ἄρθρον πίστεως ἀλλὰ πόρισμα ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἀδιάσειστον. «Ὅ τι (περὶ τοῦ λόγου) ἐξ ἀρχῆς λέγω καὶ μέλλω νὰ εἶπω, δὲν πρέπει νὰ ληφθῆ μόνον ὡς προϋπόθεσις ἀλλ' ὡς σύνοψις τοῦ ὅλου, ὡς τὸ πόρισμα τῆς ὑπ' ἐμοῦ γενομένης ἐρεύνης· εἶναι πόρισμα γνωστὸν εἰς ἐμὲ, διότι ἤδη γινώσκω τὰ πάντα». (Αὐτ. 36).

² Αὐτ. 68.

³ Ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀφειμένος εἰς τὴν τύχην καὶ τὰς ἐξωτερικὰς αἰτίας ἀλλὰ κυβερνᾶται ὑπὸ προνοίας. Ἡ δὲ πίστις εἰς τὴν τοιαύτην πρόνοιαν διαφέρει τῆς ἀφελοῦς καὶ τῆς θρησκευτικῆς εἰς πρόνοιαν πίστεως, διότι ὁ σκοπὸς ἐκείνης δὲν μένει ἀγνωστος εἰ καὶ ἐν ταῖς λεπτομερείαις δὲν εἶναι πάντοτε σαφής. Ὑπὲρ τῆς προνοίας μαρτυρεῖ καὶ τὸ φαινόμενον τῆς μεταβολῆς καὶ ἀπωλείας τῶν ὄντων, διότι εἰς τὸν θάνατον ἀκολουθεῖ νέα ζωὴ, εἰς τὴν φθορὰν ἡ ἀναγέννησις. (Αὐτ. 37 ἔξ. 112).

⁴ Τὸ ἀληθῶς ἀγαθόν, ὁ λόγος, ἐν τῇ συγκεκριμένῃ αὐτοῦ παραστάσει εἶναι ὁ θεός. Ὁ θεὸς κυβερνᾷ τὸν κόσμον· τὸ περιεχόμενον τῆς κυβερνήσεως, ἡ συντέλεσις τοῦ σχεδίου αὐτοῦ, εἶναι ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία. (11, 67).

⁵ Ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία εἶναι δικαίωσις τοῦ θεοῦ, θεοδικία, ἣν ὁ Λεϊβνίτιος ἐπεχείρησε νὰ ἀναπτύξῃ κατὰ μεταφυσικὸν τρόπον δι' ἀφρημένων

Περιέχει ἄρα οὐχὶ μόνον τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτικοῦ βίου¹ ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ πολιτισμοῦ καί, ὅπερ κυριώτατον καὶ σπουδαιότατον, τὴν ἱστορίαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀπολύτου πνεύματος.

4. Ὁ ἀκρότατος τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου σκοπὸς εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία οὐχὶ ἀπλῶς ὡς κατάστασις ἀλλ' ὡς ἐπίγνωσις ἑαυτῆς καὶ αὐτοσυνειδησία. Ἡ οὐσία δηλαδή τοῦ πνεύματος ἔγκειται ἐν τῷ εἶναι «ἐν ἑαυτῷ καὶ πρὸς ἑαυτό», ἐν τῷ τελείῳ, ὅπερ ἐστὶν ἡ ἐλευθερία². Δὲν ἀρκεῖ δὲ μόνον νὰ εἶναι τὸ πνεῦμα ἐλεύθερον ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ γινώσκῃ ὅτι εἶναι τοιοῦτον³. Ὁφείλει νὰ γίνῃ ἐνεργεῖα ὅτι εἶναι δυνάμει⁴, νὰ ποι-

καὶ ἀορίστων ἐννοιῶν. Τὸ κακὸν ἔπρεπε νὰ νοηθῆ καὶ τὸ νοῦν πνεῦμα νὰ διαλλαγῆ πρὸς τὴν ἄρνησιν· οὐδαμοῦ δ' ἀλλαγῶ ἀπαντᾷ ἐντονωτέρα ἢ ἀπαίτησις τῆς συνδιαλλαγῆς ἢ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου. Ἀλλ' ἡ διαλλαγή δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ μόνον διὰ τῆς γνώσεως τοῦ καταφατικοῦ στοιχείου, ἐν ᾧ τὸ ἀρνητικὸν ἀφανίζεται καθιστάμενον ἐπουσιῶδες καὶ ἀσήμαντον. (11, 42). Ὁ Ἐγγελοσ πρὸςβέβει ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ κόσμου πραγματοποιεῖται καὶ ὅτι ἡ πορεία τῆς ἱστορίας εἶναι προῖουσα ἀποτριβῆ καὶ ἀφάνισις τοῦ ἀρνητικοῦ, τοῦ κακοῦ. Ἡ αἰσιοδοξία δ' ὅμως ἔχει παρ' αὐτῷ οὐχὶ εὐδαιμονικὸν χαρακτῆρα· διότι ἡ ἱστορία σκοπεῖ οὐχὶ τὴν ἐπίτευξιν τῆς εὐδαιμονίας ἀλλὰ τὴν πραγμάτων τοῦ λόγου. Ὅπως ἂν ἔζη, δεινὴν πλανῶνται πλάνην καὶ εἰς μεγάλην ἐνέχονται ἐπιπολαιότητα οἱ παρορῶντες ὅτι ἡ ἰδέα πραγματοποιεῖται ἐν τῷ κόσμῳ καὶ οἱ μὴ ἐννοοῦντες ὅτι οὐδεμία τῶν παροδικῶν θυσία εἰς τὴν πραγμάτων ἐκείνην εἶναι βαρῦτιμος. (11, 49).

¹ Ἡ ἱστορία εἶναι ἄμοιρος φιλοσοφικοῦ διαφέροντος, ἐφ' ὅσον τὰ γεγονότα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν κατευθύνουσαν ἰδέαν τῆς πολιτείας, ἢτοι εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐλευθερίας· οὐδ' ἔχει σημασίαν τινὰ καὶ σκοπὸν, ἐὰν μὴ δειχθῆ ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀνέλιξις παρὰ τὰς ἀφεύκτους ἐναντιότητας καὶ παλινδρομήσεις εἶναι πρόοδος εἰς πραγμάτων τῆς ἰδέας.

² Ὁ Ἐγγελοσ ἐξαίρει τὸ ὅτι ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία διεξάγεται ἐπὶ πνευματικοῦ πεδίου, εἰ καὶ ἡ φύσις ἐπεμβαίνει εἰς αὐτήν. Ἡ ὕλη δὲ καὶ τὸ πνεῦμα διαφέρουσιν ἀλλήλων. Ἐκείνη ἔχει τὸ κέντρον ἐκτὸς ἑαυτῆς καὶ τείνουσα εἰς αὐτὸ εἶναι βαρεῖα· σύγκειται ἐκ μερῶν, ἅτινα πάντα τείνουσιν εἰς τὸ κέντρον. Ἐὰν ἡ ὕλη ἐπετύγγανε τοῦ κέντρον, δὲν θὰ ἦτο ἐκτὸς ἑαυτῆς ἀλλ' ἐν ἑαυτῇ καὶ πρὸς ἑαυτήν· ἀλλὰ τότε δὲν θὰ ἦτο πλέον ὕλη. Ἡ ὕλη ἄρα ἔχει τὴν οὐσίαν ἐκτὸς ἑαυτῆς, στερεῖται κέντρον καὶ συνειδήσεως. Ἐκ τοῦ ἐναντίου τὸ πνεῦμα, ἐν ἑαυτῷ ὄν, ἔχον ἐν ἑαυτῷ κέντρον καὶ ἐνότητα, ὑπάρχει αὐτοσυνειδητὸν καὶ ἐλεύθερον. (11, 44).

³ Ἐλευθερία, ἣτις δὲν γινώσκει ἑαυτήν, εἶναι πρᾶγμα ἀδύνατον. Ἐὰν τὸ πνεῦμα ἀγνοῇ ὅτι εἶναι ἐλεύθερον, εἶναι δοῦλον καὶ ἀρκεῖται εἰς τὴν δουλείαν.

⁴ Αὐτ. 45. Τὸ κύριον τοῦ πνεύματος γνώρισμα εἶναι ἡ τάσις καὶ σπουδὴ πρὸς ἔφριξιν τῆς ἐλευθερίας· διότι ἡ ἐλευθερία δὲν παρέχεται εἰς τὸ πνεῦμα ὡς δῶρον ἀλλ' ὑπάρχει ὡς διηνεκῆς ἀγὼν πρὸς τὰ ἀπειλοῦντα τὴν ἄρσιν αὐτῆς. Καὶ ἐν τούτῳ δὴ ἔγκειται τὸ παράδοξον τοῦ πνεύματος, ὅτι εἶναι μόνον καθ' ὅσον

ήση τὴν ἐλευθερίαν ἀντικείμενον τῆς συνειδήσεως καὶ νὰ ἐποπτεύσῃ αὐτὴν ὡς πολιτείαν. Ἡ συνείδησις λοιπὸν καὶ πραγμάτων τῆς ἐλευθερίας εἶναι ὁ τελικὸς τῆς ἱστορίας σκοπός· «ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου εἶναι ἡ πρόοδος τῆς συνειδήσεως τῆς ἐλευθερίας»¹.

5. Ὅργανα καὶ μέσα πρὸς πραγμάτων τῶν μεγάλων τοῦ κόσμου σκοπῶν εἶναι αἱ ἔνδεια καὶ ἀνάγκαι, οἱ πόθοι καὶ αἱ ἐπιθυμίαι, τὰ συμφέροντα καὶ αἱ φιλαυτίαι, αἱ ὁρμαὶ καὶ τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων². Δὲν λείπουν βεβαίως καὶ σκοποὶ γενικοί, ἔφεσις τοῦ ἀγαθοῦ, εὐγενὴς φιλοπατρία καὶ ἄλλαι ἀρεταί, ἀλλ' αὗται ὅμως ἔχουσι μικρὰν ἔκτασιν καὶ ὀλίγην δύναμιν πρὸς τὰ ἐν τῷ κόσμῳ γινόμενα³. Ἐν τῷ συνόλῳ δὲ τὰ ἐλατήρια τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων εἶναι ἡ ἀνάγκη καὶ τὸ συμφέρον, οὐχὶ ὁ πόθος τοῦ ἀγαθοῦ ὡς τοιούτου⁴. Παρατηροῦντες τὰ γεγονότα πειθόμεθα ὅτι οἱ ὑποκριταὶ τοῦ μεγάλου τῆς ἱστορίας δράματος εἶναι πρόσωπα φίλαυτα καὶ βίαια· ἀναγκαζόμεθα δὲ νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι τὰ δρῶντα πρόσωπα ἐλαύνονται ὑπὸ ἰδίων σκοπῶν καὶ προσωπικῶν συμφερόντων⁵, ὅτι οὐδὲν γίνεται ἄνευ συμφέροντος, οὐδὲν μέγα συντελεῖται ἄνευ πάθους⁶. Πλὴν ὅμως τὰ παντοῖα συμφέροντα καὶ

γίνεται καὶ πάλιν γίνεται καθ' ὅσον εἶναι. Ἔργον τοῦ πνεύματος εἶναι νὰ παράγῃ ἑαυτό, νὰ καθιστᾷ ἑαυτὸ ἀντικείμενον ἑαυτοῦ, νὰ γινώσκῃ ἑαυτό. Διὰ τῆς αὐτογνωσίας δὲ καὶ τῆς ἐλευθερίας τὸ πνεῦμα τελειοῦται. Ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία προτίθεται σκοπὸν, ἵνα τὸ πνεῦμα γνωρίσῃ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ οὐσίαν, παραγάγῃ ἑαυτό ὡς ἀντικείμενον. Καὶ κατὰ τοῦτο μάλιστα διακρίνεται τὸ πνεῦμα ἀπὸ τῆς φύσεως, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς ἀλλὰ παράγει ἑαυτό, ποιεῖ ἑαυτό ὅτι εἶναι.

¹ 11, 46. «Die Weltgeschichte ist der Vortschritt im Bewusstsein der Freiheit».

² Τὰ πάθη καὶ αἱ ὁρμαὶ πρὸς θεραπείαν τῆς φιλαυτίας εἶναι βιαιότατα, διότι ὀλιγοροῦσι τῶν ὑπὸ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς ἐπιταττομένων περιορισμῶν· πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἴσταται ἐγγύτερον ἢ φυσικὴ βία ἢ ἡ ἔντεχνος ἀγωγή καὶ μακρὰ ἄσκησις πρὸς τάξιν καὶ σωφροσύνην. (Αὐτ. 48. 54).

³ Αὐτ. 48.

⁴ Ἡ ἄσκησις τοῦ ἀγαθοῦ χάριν τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι τι κενὸν καὶ δὲν ἔχει θέσιν ἐν τῇ ζώσῃ πραγματικότητι. (Αὐτ. 58.)

⁵ Πρὸς πραγμάτων τῆς ἰδέας ἀπαιτεῖται κατ' ἀνάγκην ἡ ἐνέργεια τῶν ἀνθρώπων, ἡ δ' ἐνέργεια εἶναι ἔνδεια, κλίσεις καὶ πάθη. «Ἀπειρον πλῆθος βουλημάτων, συμφερόντων καὶ πράξεων, εἶναι τὰ μέσα καὶ ὅργανα, ἅτινα μεταχειρίζεται τὸ παγκόσμιον πνεῦμα πρὸς συντέλεσιν τῶν ἑαυτοῦ σκοπῶν». Ἐν δ' ἐκ τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων προκύπτει καὶ ἄλλο τι διάφορον τοῦ ὑπ' ἐκείνων ἐπιδιωκομένου, τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ πορεία τοῦ πνεύματος ἐν τῷ ἱστορικῷ χρόνῳ. (Αὐτ. 54, 57).

⁶ 11, 48. 50 ἐξ. 52.

πάθη οὐδὲν ἄλλο εἶναι κατὰ βάθος παρὰ μέσα, δι' ὧν οἱ ἄνθρωποι ὑπηρετοῦσιν εἰς τὸ πνεῦμα¹. Οἱ ἄνθρωποι ἕκαστοι μετὰ τῶν παθῶν καὶ συμφερόντων ἀποβαίνουνσιν ἐν τέλει ὄργανα, δι' ὧν τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου συντελεῖ τοὺς ὑψηλοὺς αὐτοῦ σκοπούς². Αὕτη δ' ἀκριβῶς εἶναι ἢ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου ἐνεργοῦσα «πανουργία τοῦ λόγου», ὅτι τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων μεταχειρίζεται εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ· τὰ καθ' ἕκαστον πρόσωπα, ἐνῶ πιστεύουσιν ὅτι ἐπιτελοῦσι τὰ ἴδια βουλεύματα, γίνονται ὄργανα τοῦ λόγου³. Ὁ λόγος χρησιμοποιεῖ ὡς μέσα πρῶτιστά καὶ μάλιστα μεγάλους ἄνδρας, ὧν οἱ μερικοὶ καὶ ἴδιοι σκοποὶ συμπίπτουσιν εἰς ταῦτὸ πρὸς τὸ θέλημα καὶ τοὺς σκοπούς τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου. Οἱ ἄνδρες οὗτοι γινώσκουσι τί ὑπάρχει ἀναγκαιὸν καὶ ἐπίκαιρον⁴, εἶναι δὲ πρακτικοὶ καὶ πολιτικοί, ἀξίωμα καὶ τιμὴν δι' ἀγῶνων προσλαμβάνοντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐναντίων ἐπιμύχθως ἀποσπῶντες· προέχουσι κατὰ τὴν σύνεσιν καὶ διορατικότητα, δι' ὧν ἀρετῶν ἀναδεικνύονται ὁδηγοὶ καὶ κατήγεμόνες⁵. Καὶ ἔχουσι μὲν φιλαύτους καὶ φιλοδόξους σκοπούς καὶ τούτους ἐπιδιώκουσι μετὰ τοῦ εἰς τὰς μεγάλας πράξεις ἀπαραιτήτου πάθους· ἀλλ' οἱ ἴδιοι αὐτῶν σκοποὶ εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τοὺς χρόνους καὶ συνάδουσι πρὸς τοὺς ὑψηλοὺς τοῦ κόσμου σκοπούς⁶. Οἱ μεγάλοι ἄνδρες συνάπτουσιν εἰς ἀχώριστον ἐνότητα

¹ Ὁ Κάντιος ἤδη ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας παρατήρησεν ὅτι τὰ ἄτομα διὰ τῶν τάσεων καὶ ὁρμῶν αὐτῶν ὑπηρετοῦσιν ἄκοντα εἰς ἀνωτέρους σκοπούς. Παραπλησίως νῦν καὶ ὁ Ἐγγελος θεωρεῖ ὡς σπουδαῖον εἰς τὴν πρόοδον συντελεστήν τὸ ὅτι ἄνθρωποι καὶ λαοὶ θηρεύοντες καὶ θεραπεύοντες τὸ ἑαυτοῖς συμφέρον γίνονται συγχρόνως ὄργανα ὑψηλοτέρου σκοποῦ.

² Ἐκ τοῦ ἀγῶνος τῶν παθῶν καὶ τῶν προσωπικῶν συμφερόντων προκύπτει ἡ ἰδέα· αὕτη δὲν μετέχει τῶν ἀγῶνων καὶ τῶν κινδύνων ἀλλὰ μένει ὀπισθεν ἐν τῷ βάθει ἀβλαβῆς καὶ ἀπρόσβλητος. «Ἀποτίνει ἡ ἰδέα τὸν φόρον τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς παροδικότητος οὐχὶ παρ' ἑαυτῆς ἀλλ' ἐκ τῶν παθῶν τῶν προσώπων. (11, 63).

³ 11, 63.

⁴ Οἱ μεγάλοι ἄνδρες δὲν ὠφελοῦνται ἐκ τῶν ἀλλοτρίων συμβουλῶν ἀλλ' αὐτοὶ μόνοι βουλεύονται τὰ κράτιστα καὶ γίνονται τοῖς ἄλλοις διδάσκαλοι. (Αὐτ. 60).

⁵ Οἱ ὑπέροχοι ἄνδρες ἀνάγουσιν εἰς τὴν συνείδησιν καὶ καθιστῶσι φανερόν ὅτι λανθάνει ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς τῶν ἄλλων. Διὸ καὶ οἱ πολλοὶ συναισθανόμενοι τὴν ἀνανταγώνιστον αὐτῶν δύναμιν καὶ ἐπιβολὴν ἀκολουθοῦσιν. (Αὐτ. 61).

⁶ Οὗτοι εἶναι οἱ μεγάλοι ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἄνδρες, ὧν οἱ σκοποὶ περιέχουσι τὸ οὐσιῶδες, τὸ θέλημα τοῦ παγκοσμίου πνεύματος. Εἶναι δὲ ἡρωεῖς, καθ' ὅσον τοὺς σκοπούς καὶ τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν ἀρῶνται οὐχὶ ἐκ τῆς ἡρέμου καὶ

τὰς προσωπικὰς ἰδιότητας καὶ τὸ ἱστορικὸν μεγαλεῖον· δημιουργοῦσι σταθμὸν ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ κόσμου καὶ ἀναδεικνύονται διὰ τῶν ἀγώνων¹ ἥρωες τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ὧν τὰ ἔργα καὶ τὰ ῥήματα εἶναι τὰ ἐν τοῖς χρόνοις αὐτῶν ἀναφανέντα κάλλιστα καὶ ἄριστα². Βεβαίως δὲν λείπουσιν οἱ μικρολόγοι καὶ σχολαστικοί, οἱ φθονεροὶ καὶ ἀδύνατοι Θεοσιταὶ οἱ ἐκφραλίζοντες καὶ δυσφημοῦντες τοὺς ὑπερόχους ἄνδρας ὡς κατακτητικοὺς καὶ ἄνευ μέτρου καὶ συνειδήσεως φιλοδόξους³. Ἄλλ' οὗτοι ὅμως εἶναι οὐχ ἦττον μεγάλοι, διότι ἔχουσιν ἐπίκαιρα καὶ τῶν μεγάλων ἔργων ἀπεργαστικὰ πάθη καὶ ἀποβαίνουν ὄργανα τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου. Γίνονται δὲ τοῖς ἄλλοις ἡγέται καὶ καθοδηγοί, διότι συναισθάνονται πάντες τὴν ἀκαταμάχητον αὐτῶν ὑπεροχὴν καὶ τὴν ἐξαίρετον τοῦ πνεύματος δύναμιν. Κατὰ τοιοῦτον λοιπὸν τρόπον

κανονικῆς τῶν πραγμάτων πορείας ἀλλ' ἐκ πηγῆς, ἧς τὸ περιεχόμενον εἶναι μυστηριῶδες· ἀντλοῦσιν ἐξ ἑαυτῶν καὶ δημιουργοῦσι καταστάσεις, αἵτινες φαίνονται ὅτι εἶναι πράξεις καὶ ἔργα αὐτῶν μόνων. (Αὐτ. 60).

¹ Οἱ κοσμοϊστορικοὶ ἄνθρωποι δὲν ζῶσι βίον εὐδαίμονα, διότι βαίνουν διὰ μέσου τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν ἀγώνων τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν: «Ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία δὲν εἶναι τὸ πεδίου τῆς εὐτυχίας· αἱ δὲ περίοδοι τῆς εὐτυχίας εἶναι κενὰ φύλλα ἐν αὐτῇ». Ὁ ὅλος βίος τῶν μεγάλων ἀνδρῶν εἶναι πόνος καὶ μόχθος καὶ ἡ ὅλη των φύσις μόνον πάθος. Ἀποθνήσκουσι νέοι ὡς ὁ μέγας Ἀλέξανδρος, δολοφονοῦνται ὡς ὁ Καῖσαρ, ἐξορίζονται ὡς ὁ Ναπολέον. Καὶ οἱ νέοι δὲ χρόνοι ἔδειξαν ὅτι οἱ ἡγεμόνες δὲν εἶναι ἐπὶ τῶν θρόνων εὐτυχεῖς. Τὴν φρικτὴν παραμυθίαν, ὅτι οἱ ἱστορικοὶ ἄνδρες δὲν ὑπῆρξαν εὐτυχεῖς καὶ δὲν ἀπέλαυσαν τῶν ἀγαθῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, δύνανται νὰ λάβωσιν ἐκ τῆς ἱστορίας ὅσοι ἔχουσι χρεῖαν τοιαύτης παρηγορίας. Ὁ ἐλεύθερος δ' ὅμως ἄνθρωπος δὲν φθονεῖ ἀλλ' ἀνομολογεῖ τὸ μέγα καὶ ὑψηλὸν καὶ χαίρει ἐπὶ τούτῳ. (Αὐτ. 56, 61).

² Αὐτ. 60.

³ Καὶ τίς, λέγει, χαμαιδιδάσκαλος δὲν ἐκάκισε τὸν μέγαν Ἀλέξανδρον καὶ τὸν Ἰούλιον Καῖσαρα ὡς ὑπὸ παθῶν ἐλαυνομένους καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὡς ἀνηθικούς; Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι σπουδαιότερος εἶναι ὁ χαμαιδιδάσκαλος, διότι δὲν ἔχει πάθη καὶ δὲν ἐκπορθεῖ καὶ δὲν ὑποτάσσει χώρας ἀλλὰ ζῆ καλῶς καὶ καταλείπει τοὺς ἄλλους ἡσύχους. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν θαλαμηπόλων—λέγει γερμανικὴ παροιμία— δὲν ὑπάρχει ἥρωας· ἐγὼ δ' ἐπάγω— παρατηρεῖ ὁ Ἐγγελοσ—ὅτι δὲν ὑπάρχει, οὐχὶ διότι ὁ ἥρωας δὲν εἶναι τοιοῦτος ἀλλὰ διότι ὁ θαλαμηπόλος εἶναι θαλαμηπόλος. Ἄλλ' αὐτοὶ οἱ σκῶπται ἔχουσι πρὸς τοὺς κοσμοϊστορικοὺς ἀνθρώπους ὡς ὁ ὀμηρικὸς Θεοσίτης πρὸς τὸν βασιλέα, ὑφ' οὗ ἐπεβλήθη ἡ προσήκουσα τιμωρία. Πλήγματα διὰ στερεᾶς ράβδου δὲν δίδονται ἐν πᾶσι τοῖς χρόνοις ὡς ἐν τοῖς ὀμηρικοῖς ἀλλ' ὁ Θεοσίτης φέρει τὸν φθόνον ὡς πάσσαλον ἐν τῇ σαρκί καὶ ἔχει ὡς ἀκόιμητον σκῶληκα τὴν βασανιστικὴν σκέψιν ὅτι οἱ σκοποὶ του καὶ τὰ σκῶμματα μένουσιν ἐν τῷ κόσμῳ ἀτελεσφόρητα. (Αὐτ. 62 ἐξ.).

τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου συντελεῖ διὰ τῶν μεγάλων μάλιστα προσώπων τοὺς ὑψηλοὺς σκοπούς· ἡ μὲν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας εἶναι ὁ στήμων τὰ δὲ ἀνθρώπινα πάθη τὸ ὑφάδιον ἐν τῷ ἐκτεταμένῳ τάπητι τῆς παγκοσμίου ἱστορίας¹. Πᾶσαι δὲ συλλήβδην αἱ τῶν ἀνθρώπων ἐνέργειαι συναποτελοῦσιν ἐν εὐτακτον ὄλον, τὴν πολιτείαν, ἣτις εἶναι ἡ ἕλη ἢ ὑπὸ τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου ἀναπτυσσομένη καὶ μορφουμένη. Μορφὴ δὲ τῆς πολιτείας εἶναι τὸ πολίτευμα, ὅπερ ἄρχεται ἀπὸ τῆς πατριαρχικῆς βασιλείας καὶ διερχόμενον τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν καταλήγει εἰς τὴν ἐλευθέραν μοναρχίαν². Ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία εἶναι ἡ πρόοδος τῆς συνειδήσεως τῆς ἐλευθερίας³ καὶ ἀναπτύσσεται κατὰ κλίμακα, ἧς τὰς βαθμίδας κατέχουσιν οἱ κοσμοϊστορικοὶ λαοί. Ὄταν λαὸς τις διὰ τῶν πράξεων αὐτοῦ⁴ κατανοήσῃ καὶ ἐποπτεύσῃ τὴν ἐλευθερίαν, εὐρίσκειται ἐν τῇ ὑψίστῃ ἀκμῇ⁵. Χάριν ταύτης ὀφείλει νὰ ἐργασθῇ καὶ νὰ ἐπιτύχῃ· ἀλλ' ἡ ἐπιτυχία εἶναι ἅμα καὶ ἀπώλεια, διότι θὰ ἀναφανῇ ἕτερον πνεῦμα, ἄλλος κοσμοϊστορικὸς λαός⁶.

¹ Αὐτ. 52.

² Αὐτ. 69 ἐξ. 150.

³ Ἡ συνείδησις τῆς ἐλευθερίας προάγεται κατὰ μικρόν. Οἱ μὲν ἀνατολικοὶ λαοὶ εἶχον ἐπίγνωσιν ὅτι ἐλεύθερος εἶναι εἷς, οἱ δὲ Ἕλληγες ὅτι ἐλεύθεροι εἶναι τινές, ἡμεῖς δὲ νῦν ὅτι εἶναι πάντες. Οἱ λαοί, λέγει, τῆς Ἀνατολῆς δὲν «γινώσκουσιν» εἰσέτι ὅτι τὸ πνεῦμα, ἥτοι ὁ ἄνθρωπος ὡς τοιοῦτος, εἶναι ἐλεύθερος καὶ ἐπειδὴ δὲν γινώσκουσι τοῦτο δὲν εἶναι ἐλεύθεροι. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτῶν ἐλεύθερος εἶναι εἷς, ὁ δεσπότης. Οἱ δ' Ἕλληγες γινώσκουσι πλέον τι περὶ τοῦ πράγματος, ὅτι δηλονότι ἐλεύθεροι εἶναι τινές καὶ διὰ τῆς τοιαύτης συνειδήσεως ἐγένοντο ἐλεύθεροι. Διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ μόλις ὕστερον διεγνώσθη κατὰ μικρόν ὅτι ἐλεύθεροι εἶναι πάντες, διότι ὁ ἄνθρωπος καθ' ἑαυτὸν εἶναι ἐλεύθερος. Ὄθεν πρώτη μὲν τῆς πολιτείας μορφὴ, ἦν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου ἀπαντῶμεν, εἶναι κατὰ τὰ εἰρημένα ἢ δεσποτεία (βασιλεία), δευτέρα δὲ ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ δημοκρατία, τρίτη δὲ ἡ μοναρχία. (Αὐτ. 45).

⁴ Εἰρήσθω ὅτι ἕκαστος λαὸς δημιουργεῖ τὴν μοῖραν αὐτοῦ· ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ βίου ἀπολαύει ἐκείνων, ὅσων εἶναι ἐπιτήδειος καὶ ἄξιος. Ὅπως δ' ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἰσχύει τὸ ἀξίωμα «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ σειρὰ τῶν πράξεων αὐτοῦ», οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν λαῶν ἀληθεύει ἡ ἀρχὴ «οἱ λαοὶ εἶναι ὅτι καὶ αἱ πράξεις αὐτῶν». Καὶ ἐνταῦθα λοιπὸν τὸ ἐξωτερικὸν εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἐμφάνεια καὶ ἐκδήλωσις τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος: «οἶαι αἱ πράξεις τῶν λαῶν, τοιοῦτοι καὶ αὐτοὶ οἱ λαοί». (Αὐτ. 114).

⁵ Ὅπως τὸ ἄτομον διατρέχει παντοῖα ἀναπτύξεως στάδια, οὕτω καὶ ὁ λαὸς διέρχεται διαφόρους σταθμοὺς καὶ φθάνει εἰς τὴν ἀνωτάτην τοῦ πνεύματος αὐτοῦ βαθμίδα· διαγράφει ἰδίαν περίοδον καὶ ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἔχει ἀπόλυτον δίκαιον.

⁶ Πρὸς τὴν ἀπώλειαν εἶναι σύγχρονος ἡ νέα ζωὴ· καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ

6. Ἡ τῆς ἐλευθερίας πρόοδος δὲν εἶναι συνεχῆς καὶ τρόπον τινὰ εὐθύγραμμος, διότι τὸ πνεῦμα χωρεῖ μετὰ διακοπῶν καὶ παλινδρομήσεων. Πολιτισμοὶ ὅλοι σχεδὸν παντελῶς ἀφανίζονται καὶ ἄλλοι νέοι ἀναφαίνονται¹. Τὸ ἀνθρώπινον δηλαδὴ πνεῦμα παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἀναλάβῃ αὐθις τὸ ἔργον καὶ ἐπιτελέσῃ νέους ἀθλοὺς, ἵνα προσεγγίσῃ πάλιν εἰς τὸν βαθμὸν ἐκεῖνον τοῦ πολιτισμοῦ, ἐν ᾧ ἤδη εὗρισκετο ἐν χρόνοις παλαιοτέροις². Πολλοὶ δὲ καὶ σπουδαῖοι εἶναι οἱ συντελεσταὶ εἰς τὴν πρόοδον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν³, οἷον τὸ ἔδαφος καὶ τὸ κλίμα καὶ ἡ γεωγραφικὴ θέσις⁴. Οὔτε τὸ σφοδρὸν ψῦχος οὔτε ὁ ἀφόρητος καύσων εἰνοοῦσιν εἰς τὴν δημιουργίαν πολιτισμοῦ⁵. "Ὅπως ἂν τοῦ κόσμου προέρχεται ἐκ τῆς ζωῆς ὁ θάνατος καὶ ἐκ τοῦ θανάτου ἡ ζωή. Ἡ ζωὴ ἀνακαινίζεται αἰεὶ καὶ ἀναγεννᾶται ἐκ τῆς φθορᾶς ὡς ὁ φοῖνιξ ἐκ τῆς ἑαυτοῦ τέφρας. (Αὐτ. 112).

¹ 11, 91. 111.

² Ἐκαστος λαὸς ἀναπτύσσων τὴν ἰδέαν φθάνει πρὸς καιρὸν εἰς τὸ ἀκρότατον σημεῖον, ἐξ οὗ πάλιν καταπίπτει. Ἄλλ' ὁ περιορισμὸς οὗτος δὲν διακόπτει τὴν συνέχειαν τοῦ ὅλου οὐδὲ διακωλύει τὴν πορείαν τοῦ παγκοσμίου πνεύματος. Μόνον τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ καταπίπτει καὶ ἀποθνήσκει ἄλλὰ τὸ «πνεῦμα τοῦ κόσμου» εἶναι ὑπέρτερον καὶ ἀνώτερον τῆς ἀπωλείας καὶ ὡς τοιοῦτο μεταβαίνει εἰς ἄλλους λαοὺς. Τὸ τοῦ κόσμου πνεῦμα προχωρεῖ ἐκ κατωτέρων διορισμῶν εἰς ὑψηλοτέρας ἀρχάς, εἰς ἀκριβεστέρας παραστάσεις ἑαυτοῦ ἑκάστη βαθμὶς ἐκεῖνου δὲν ἀπόλλυται ἀλλὰ διατηρεῖται καὶ διασαφεῖται ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ. Ἐν τῷ συνόλῳ ἄρα συντελεῖται πρόοδος. Ὁ ἄνθρωπος ἤρξατο χωρῶν ἀπὸ τῆς κατωτάτης βαθμίδος τῆς γνώσεως καὶ ἡ ἱστορία παρὰ τὰς παλινδρομήσεις καὶ ἀνακαινίσεις δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἀκριβῶς ἢ αὐτή. Οἱ Σῖναι, φέρ' εἰπεῖν, ἔσχον τὴν φιλοσοφίαν τοῦ ἑνός, ὅπερ ἐποίησαν καὶ οἱ Ἑλεῦται καὶ κατόπιν ὁ Σπινόζας ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ἀπλῶς δ' εἰπεῖν οὐδέποτε ὁ πολιτισμὸς λαοῦ τινος εἶναι κατὰ πάντα ὅμοιος πρὸς τὸν πολιτισμὸν ἑτέρου. (Αὐτ. 112 ἐξ.).

³ Ὁ Ἔγγελος παρέχει τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἀκολούθως τῷ Herder διάγραμμα ἀνθρωπογεωγραφίας, ἣν ἔμελλε νὰ προαγάγῃ μάλιστα ὁ Ratzel.

⁴ Καὶ ἂν μὴ ἤρκουν ὁ διαυγὴς οὐρανὸς καὶ τὸ λαμπρὸν κλίμα τῆς Ἰωνίας νὰ γεννήσωσι τὸν Ὅμηρον, πάντως συνεβάλοντο μεγάλως εἰς τὴν χάριν τῶν ποιημάτων αὐτοῦ.

⁵ Ὁ Ἔγγελος περιγράφει ἐκτενῶς καὶ ζωηρῶς τὸν νομαδικὸν βίον λαῶν, ὄροπέδια καὶ πεδιάδας κατοικούντων· εἰκονίζει τὴν σταθερὰν δραστηριότητα τῶν οἰκούντων ἐν πεδιάσι, ἔτι δὲ τὰς σχέσεις τὰς προκυπτούσας εἰς τοὺς λαοὺς ἐκ τῆς θαλάσσης καὶ τὴν πρὸς τὰς περιπετείας ὁρμὴν, ἣν διεγείρει ἡ τῶν κυμάτων θέα. Καθορίζει συντόμως ὁ φιλόσοφος τὴν πρόοδον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἀμερικανῶν καὶ διαλαμβάνει περὶ τῶν αἰθιοπῶν. Περὶ τῶν τελευταίων τούτων ἀποφαίνεται ὅτι ἔχουσι φύσιν ἡλιθιώδη, ὅτι στεροῦνται ἠθικῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἱστορίας, διότι ἡ ἱστορία εἶναι ἡ συνεχῆς ἀποκάλυψις τοῦ πνεύματος

ἔχη, ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία ἄρχεται ἀπὸ τῆς Ἀσίας καὶ καταλήγει εἰς τὴν Εὐρώπην· τὸ φῶς τοῦ πνεύματος χωρεῖ παραπλησίως πρὸς τὸ φυσικὸν φῶς ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς¹. Ἡ πρόοδος αὕτη εἶναι ἡ βαθμιαία ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος, ὅπερ τὸ κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ φύσει βεβυθισμένον ἔχει νὰ διεξαγάγῃ σκληρὸν ἀγῶνα πρὸς ἑαυτό, νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τῆς φύσεως καὶ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ἑαυτό². Ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία εἶναι ἡ κατὰ μικρὸν ἀγωγή καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς φυσικῆς βουλήσεως καὶ ἡ ἀποτελέσεις γενικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς ἐλευθερίας³. Ἐν τῇ κλίμακι λοιπὸν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἐμφανίζονται ὡς διάφοροι βαθμίδες οἱ ἀνατολικοὶ λαοί, εἶτα δὲ ὁ ἑλληνικὸς καὶ τέλος ὁ ῥωμαϊκὸς καὶ ὁ γερμανικὸς λαός⁴.

29. ΟΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΙ ΛΑΟΙ

1. Τὴν νηπιακὴν τῆς ἀνθρωπότητος ἡλικίαν κατέχουσι καὶ ἐν αὐτῇ ἐπὶ χιλιετηρίδας ἐμμένουσιν οἱ Σῖναι⁵. Οὗτοι μέγιστον κράτος ἀποτε-

¹ Αὐτ. 149 ἐξ.

² Αὐτ. 90 ἐξ.

³ Αὐτ. 150. Ἡ πρόοδος ἐν τῇ τοῦ κόσμου ἱστορίᾳ παρίσταται ὡς βαθμολογικὴ κλίμαξ τῆς συνειδήσεως. Ἡ μὲν πρώτη βαθμὶς εἶναι ἡ τῆς ἀμέσου φυσικῆς καταστάσεως τοῦ πνεύματος, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι ἡ τῆς μερικῆς ἐξόδου εἰς τὴν συνείδησιν τῆς ἐλευθερίας, ἡ δὲ τρίτη εἶναι ἡ βαθμὶς τῆς ἀνυψώσεως εἰς τὴν καθολικὴν ἐλευθερίαν, εἰς τὴν αὐτοσυνειδησίαν.

⁴ 11, 150—157. Τὰς εἰρημένας βαθμίδας τῆς τοῦ κόσμου ἱστορίας παραβάλλει ὁ Ἐγγελοσ πρὸς τὰς διαφόρους τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἡλικίας. Ὁ μὲν ἀνατολικὸς κόσμος εἰκονίζει τὴν νηπιακὴν καὶ παιδικὴν τῆς ἀνθρωπότητος ἡλικίαν, ὁ δὲ ἑλληνικὸς τὴν νεανικὴν, ὁ δὲ ῥωμαϊκὸς τὴν ἀνδρικὴν, τέλος δὲ ὁ γερμανικὸς τὴν πρεσβυτικὴν οὐχὶ ἐπὶ τῆς σημασίας τῆς ἀδυναμίας ἀλλὰ κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς τελείας ὠριμότητος καὶ τῆς χριστιανικῆς συνδιαλλαγῆς.

⁵ Τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῶν Σινῶν γινώσκει ὁ Ἐγγελοσ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Abel Rémusat καὶ τοῦ Stuhr—. Ὁ κατὰ τὸν ἕκτον π.Χ. αἰῶνα ἐν Ἰνδίᾳ δρῶν Βούδδας ἔμελλε νὰ καταστῇ καὶ ἐν Κίνα ὁ ἰδρυτὴς νέας θρησκείας. Ἀλλ' ἐνταῦθα τότε ἀνεφάνησαν δύο σπουδαῖοι ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ ἄνδρες, ὁ Lao-tse καὶ ὁ Κομφούκιος, οἵτινες ἐγένοντο ἀλλήλοις γνώριμοι καὶ ὁμόφρονες. Ἐκεῖνος μὲν συνέταξε τὸ Tao-te-King, τουτέστι τὴν περὶ Λόγου ἢ τὴν περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου θεωρίαν. Οὗτος δὲ δὲν ἦτο θεωρητικὸς καὶ καινοτόμος ἀλλ' ἀπλῶς, καθὰ αὐτὸς ὁμολογεῖ, ἠθικὸς φιλόσοφος ἐξαίρων ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος· σύμφωνος πρὸς τὴν διανόησιν τῶν ὁμοεθνῶν ἐπέδρασε μέγα καὶ ἐτιμήθη καθ' ὑπερβολὴν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων, οἵτινες αὐτῷ καὶ ναοὺς ἀνήγειραν (11, 188 ἐξ.).

λοῦντες ¹. καὶ παλαιὰν ἱστορίαν ἔχοντες ² ἀπαρτίζουσιν οἷονεὶ μίαν μεγάλην οἰκογένειαν, ἧς προΐσταται ὡς πατριάρχης τὰ πάντα διέπων καὶ ρυθμίζων ὁ αὐτοκράτωρ ³. Ὁ μονάρχης εἶναι τρόπον τινὰ κηδεμὼν πάντων τῶν ὡς ἀνηλικῶν ἐκλαμβανομένων ὑπηκόων ⁴, οὓς κυβερνᾷ διὰ τῆς ἱεραρχίας τῶν ὑπαλλήλων ἐπιτάττων καὶ ὀρίζων εἰς πάντας νόμους ⁵. Οἱ δὲ πολιτικοὶ νόμοι χρησιμεύουσι καὶ ὡς ἠθικοὶ νόμοι, καθορίζοντες τὰς δικασθεῖσας καὶ ἀρετάς, ὧν σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ οἰκογενειακὴ στοργή ⁶. Διὰ τὴν παράβασιν τῶν νόμων ἐπιβάλλονται εἰς τοὺς πολίτας ὡς εἰς παῖδας ποιναὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ σωφρονισμοῦ φέρουσαι καὶ εἰς τὴν διόρθωσιν ἀποβλέπουσαι ⁷. Ἐν τῶν τριῶν θεμελιωδεστάτων βιβλίων τῶν Σινῶν ⁸, τὸ Y-King, διαλαμβάνει περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς καὶ παρέχει τὰς ἀφηρημένας τῆς ἐνάδος καὶ δυάδος ἐννοίας, ἐξ ὧν συνάγεται ὅτι ἡ φιλοσοφία αὐτῶν ἦτο παρεμφερὴς πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν Πυθαγορείων ⁹. Ἐνταῦθα ὡς ἀρχὴ ἀνακηρύττεται ὁ Λόγος, Ταο, ὅστις ὑπάρχει βᾶσις πάντων καὶ ποιεῖ πάντα καὶ οὐ τινος αἰ μορφαὶ ἀποτελοῦσι τὸ ὑποκείμενον τῆς ὑπερτάτης ἐπιστήμης ¹⁰. Συντόμως εἰπεῖν ὁ λαὸς οὗτος, οὗ ἡ γλῶσσα εἶναι ἀπλῆ, ἴσταται πόρρω ἀπὸ τῶν γνωρι-

¹ Περὶ τῶν Σινῶν ἐπιθι 11, 163—191.

² Οὐδεὶς ἄλλος λαὸς ἔχει τόσον μέγαν καὶ συνεχῆ ἀριθμὸν ἱστοριογράφων, ὅσον οἱ Σῖναι. Καὶ ἔχουσι μὲν καὶ ἄλλοι ἀσιατικοὶ λαοὶ παμπάλαιας παραδόσεις ἀλλ' οὐδεὶς ἱστορίαν. Ἡ σινικὴ παράδοσις ἀνέρχεται εἰς τρεῖς χιλιαστηρίδας πρὸ Χριστοῦ καὶ δύναται νὰ μελετηθῇ ἐν τοῖς οἰκείοις παναρχαίοις βιβλίοις. (11, 164 ἐξ.).

³ Αὐτ. 172 ἐξ.

⁴ Μόνος ὁ αὐτοκράτωρ ἔχει ἐπίγνωσιν ἐλευθερίας καὶ συνείδησιν τῶν κανόνων. Οὗτος ὁμιλεῖ μετὰ μεγαλοπρεπείας καὶ πατρικῆς στοργῆς πρὸς τὸν λαόν, ὅστις ὅμως στερεῖται φρονήματος καὶ πιστεύει ὅτι ἐγεννήθη ἵνα σύρῃ τὸ ἄρμα τῆς αὐτοκρατορικῆς μεγαλειότητος. (Αὐτ. 191).

⁵ Αὐτ. 175 ἐξ.

⁶ Αὐτ. 170 ἐξ.

⁷ Αἱ ποιναὶ εἶναι σωματικαί, διότι ἀπὸ τοῦ λαοῦ λείπει τὸ συναίσθημα τῆς ὑποκειμενικῆς ἐλευθερίας, τῆς προσωπικῆς εὐπρεπείας καὶ τιμῆς. (Αὐτ. 179).

⁸ Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος βιβλία εἶναι τὸ Schu-King, τὸ Y-King καὶ τὸ Schi-King. Τὸ μὲν πρῶτον αὐτῶν περιέχει τὴν ἱστορίαν τοῦ κράτους καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ διατάγματα, τὸ δὲ δεύτερον τὰς ἀρχὰς τῆς θεωρίας καὶ φιλοσοφίας, τὸ δὲ τρίτον συλλογὴν παντοίων ἀρχαιοτάτων ἁσμάτων. (Αὐτ. 165).

⁹ Αὐτ. 188. Ἐπὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἐπιφανοῦς Σινολόγου Ab. Régnier εὐρειδόμενος ὁ Λύγουστος Gladisch ἐπεχείρησε νὰ δείξῃ παντελῆ τὴν συμφωνίαν τῆς σινικῆς θρησκείας καὶ τῆς πυθαγορείου φιλοσοφίας.

¹⁰ Αὐτ. 188.

σμάτων τοῦ πνεύματος τῆς ἐλευθέρας ἠθικότητος καὶ ἠθικῆς διατίσεως, τῆς ἐσωτερικῆς ἰθρησκείας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κυρίως τέχνης ¹.

2. Ἡ ἐλευθέρα τοῦ προσώπου φύσις καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία οὐδαμῶς ἐμφανίζεται ἐν τῇ πατριαρχικῇ Κίνα. Ἐναργεστέρα πῶς γίνεται ἐν ταῖς Ἰνδαίαις ἡ μερικὴ καὶ ἰδία ἐκάστου φύσις, εἰ καὶ αὕτη μὴ εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ ἐλευθερία ἀλλ' ἡ ὑπὸ τῆς γεννήσεως καθοριζομένη ἀτομικὴ διάκρισις ². Πάντες δηλαδὴ ἀνήκουσιν εἰς μίαν τῶν τεσσάρων τάξεων ἢ φυλῶν ³, ἐν ἧ δὲ ὅλου τοῦ βίου παραμένουσι. Πρὸς τὴν διάκρισιν δὲ τῶν φυλῶν συνάπτεται ἡ χειρίστη δουλεία καὶ ἡ ἀπεχθεστάτη τυραννίς. Ἐπειδὴ δ' αἱ τάξεις ἀπ' ἀλλήλων χωρίζονται δι' ἀνυπερβλήτων ὁρίων καὶ ἡ ἕτερα δουλεύει εἰς τὴν ἄλλην, ἔπεται ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει ἐνταῦθα ἀνθρωπίνη κοινωνία καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδεμία πολιτεία. Ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχει πολιτεία, ἐκεῖ λείπει καὶ ἡ ἱστορία· διότι ἡ πολιτεία εἶναι τὸ ὑποκείμενον τὸ ἀναπτυσσόμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Οἱ Ἰνδοὶ ἄρα εἶναι μὲν λαὸς ἀλλὰ στεροῦνται πολιτείας καὶ συνειδήσεως ἱστορικῆς· εἶναι πλῆθος ἄνευ βουλήσεως, ὅπερ ζῆ τὴν ζωὴν τῶν φυτῶν καὶ ἀδυνατεῖ νὰ ἀποτελέσῃ κράτος ⁴. Οὗτοι ἐκλαμβάνουσι τὸν πραγματικὸν κόσμον ὡς ἀπάτην καὶ φάσμα (Maja), ὡς ὄνειρον, καθ' ὃ αἱ παντοῖαι μορφαὶ μεταβάλλονται εἰς ἀλλήλας καὶ τὰ πάντα κατὰ βάθος εἶναι ἓν. Τὸ πᾶν εἶναι ὁ Βράχμας, τὸ ἀπόλυτον ὄν ⁵, μεθ' οὗ ἐνούμενοι θεούμεθα καὶ ἀπολαύομεν τῆς ὑπερτάτης μακαριότητος. Ἐν ταύτῃ εὐρίσκεται ἡ τάξις τῶν Βραχμάνων οἱ δὲ λοιποὶ δύνανται κατὰ μικρὸν νὰ φθάσωσι διὰ πολλῶν στερησεων καὶ μετανοιῶν καὶ ἀσκητικῶν βασάνων ⁶. Θεωροῦντες δὲ οἱ Ἰνδοὶ τὸν κόσμον ὡς τι μηδαμινὸν καὶ λόγου ἀνάξιον καταφρονοῦσι τῆς ζωῆς καὶ ἐξάγουσιν ἑαυτοὺς ἐκουσίως τοῦ βίου. Καὶ αὐτοὶ οἱ Βραχμᾶνες ποιοῦσιν

¹ Αὐτ. 186 ἐξ. 191.

² Περί τῶν Ἰνδιῶν ἐπιθι 11, 191—227.

³ Αἱ τέσσαρες φυλαὶ τῶν Ἰνδῶν εἶναι οἱ Βραχμᾶνες (τάξις τῶν ἱερέων), οἱ Kshatriy (τάξις τῶν μαχητῶν), οἱ Waisyas (τάξις τῶν ἐργατῶν) καὶ οἱ Sudras (τάξις τῶν ὑπηρετῶν). Προῆλθον δ' αἱ τάξεις ἢ φυλαὶ κατὰ τὴν Ἰνδικὴν μυθολογίαν ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Βράχμα· ἐκ μὲν τοῦ στόματος αὐτοῦ προῆλθον οἱ ἱερεῖς, ἐκ δὲ τῶν βραχιόνων οἱ μαχηταί, ἐκ δὲ τῆς ὀσφύος οἱ ἐργάται ἐκ δὲ τῶν ποδῶν οἱ ὑπηρέται. (Αὐτ. 198 ἐξ.).

⁴ Ἐνθα ἀνωτ. 219 ἐξ. 221 ἐξ.

⁵ Πλὴν τοῦ Βράχμα ὑπάρχουσι κύριαι θεότητες, ὁ Βισνοῦ ἐν μυθιαῖς μορφαῖς καὶ ὁ Σίβα. (Αὐτ. 203).

⁶ Οἱ τοιοῦτοι ἄνθρωποι οἱ ἐπιδιώκοντες τὴν ἀναγέννησιν ὀνομάζονται Yogi. (Αὐτ. 203 ἐξ.).

ἔργον τὸν ἀφανισμόν τῆς συνειδήσεως καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς βουλήσεως καὶ σκέψεως. Ζῶσιν ἐν φαντασίᾳ¹, ἧτις δὲν εἶναι διανοητικὴ τις ἀπόλαυσις ἀλλὰ κατάπληξις τῶν αἰσθησέων, παράφρων ὄνειροπόλησις καὶ λήθη τοῦ ἐγὼ ἐκ τῆς θεωρίας κενῶν καὶ ἀπατηλῶν εἰκόνων προκύπτουσα². Ἀπιστοὶ καὶ σκληροὶ, ὀκνηροὶ καὶ εὐτελεῖς οἱ Ἰνδοὶ στεροῦνται ἠθικῆς συνειδήσεως· δὲν πατοῦσι μὲν τοὺς μύρμηκας, διότι ἀπαγορεύει ἡ θρησκεία, ἀλλ' ἀδιαφοροῦσιν ἂν ἀποθνήσκουσιν ἐκ τῆς πείνης ὀδοιπόροι· δὲν φονεύουσι μὲν τὰ ζῶα καὶ προσέτι ἰδρύνουσιν ἄσυλα γηραιῶν βοῶν καὶ πιθήκων ἀλλὰ καταλείπουσι πτωχοὺς καὶ ἀσθενεῖς ἀνθρώπους ἀνοικτιρόμῳ νὰ ἀποθνήσκωσιν³.

3. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Βραχμανισμόν ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν ἕκτην π. Χ. ἑκατονταετηρίδα ὁ Βουδδισμός, ὅστις εὐρυτάτην ἔσχεν ἐν τοῖς λαοῖς τῆς Ἀνατολῆς διάδοσιν. Ἡ θρησκεία αὕτη ἀπαιτεῖ ἀνύψωσιν εἰς τὸ μηδέν, ἀπελευθέρωσιν τοῦ πνεύματος. Συντελεῖται δὲ ἡ ἀνύψωσις κατὰ δύο τρόπους, τὸν μὲν θετικὸν τὸν δὲ ἀρνητικόν. Ἐκεῖνος μὲν ἀξιοῖ τὴν συλλογὴν τοῦ πνεύματος εἰς τὸ ἀπόλυτον καὶ ἀφετηρίαν ἔχει τὸ θεμελιῶδες δόγμα ὅτι ἀρχὴ πάντων εἶναι τὸ μηδέν, ὅτι πάντα προῆλθον ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ πάλιν εἰς τὸ μηδέν ἐπιστρέφουσιν⁴, οὗτος δὲ ἀπαιτεῖ εὐρυτέραν μόρφωσιν καὶ ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς γνώμης ὅτι ἡ ἄμεσος μορφή τοῦ θεοῦ εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη, οἷαν ἔχει ὁ Βούδδας καὶ ὁ ζῶν Δαλαϊλάμας⁵.

4. Ἐν πολλῷ ἀνωτέρῳ μοίρῳ τίθενται οἱ Πέρσαι οἱ διὰ τοῦ

¹ Αἱ Ἰνδία εἶναι ἡ χώρα τῆς φαντασίας· ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ποίησις αὐτῶν εἶναι ὡσαύτως τῆς φαντασίας ἔργα. Ἐκ τῶν Ἰνδῶν προῆλθεν ἡ τελειοτάτη καὶ πλουσιωτάτη τῶν γλωσσῶν, ἡ σανσκριτικὴ. Ἐκ ταύτης, ἐν ἧ συνετάχθησαν τὰ πρῶτα καὶ σπουδαιότατα Ἰνδικὰ βιβλία, κατάγονται αἱ Ἰνδογερμανικαὶ γλῶσσαι, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινικὴ, ἡ γερμανικὴ καὶ ἄλλαι τοῦ προηγμένου κόσμου γλῶσσαι. (Αὐτ. 195). Ρητέον ὅτι πρῶτοι δύο Ἀγγλοὶ, ὁ William Jones καὶ ὁ H. Th. Colebrooke, κατέβαλον τὰς βάσεις τῆς ἐρεῦνης τῆς ἀσιατικῆς καὶ τῆς Ἰνδικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς τὴν εὐρεσιν τῆς συναφείας καὶ συγγενείας τῶν Ἰνδογερμανικῶν γλωσσῶν. Ὁ δὲ Γερμανὸς Φραγκίσκος Bopp προήγαγε τὸ ἔργον καὶ ἐδημιούργησε νέαν ἐπιστήμην, τὴν συγκριτικὴν γλωσσολογίαν.

² Τὴν διανόησιν τῶν Ἰνδῶν χαρακτηρίζει ὁ Ἔγγελος ὡς ἰδεοκρατίαν καὶ «πανθεϊαν τῆς φαντασίας». (Αὐτ. 192 ἔξ.).

³ Αὐτ. 215 ἔξ.

⁴ Ἡ ἀληθὴς ἀρχὴ εἶναι αἰδῖος ἡρεμία, ἄμοιρος ἐνεργείας καὶ βουλήσεως. Ἐὰν ὁ ἀνθρώπος θέλῃ τὴν εὐτυχίαν, ὀφείλει νὰ ὁμοιωθῇ καὶ ἐνωθῇ πρὸς τὴν ἀρχὴν ἐκείνην, κατ' ἀκολουθίαν μηδέν νὰ πράττῃ, μηδέν νὰ ποθῇ.

⁵ Αὐτ. 227—233.

Κύρου ιδρύσαντες τὸ μέγα τῆς δυτικῆς Ἀσίας κράτος, ὅπερ εἶναι τὸ πρῶτον ἐν τῷ κόσμῳ ἱστορικὸν κράτος¹. Τὴν ἀνωτέραν φύσιν αὐτῶν ἐμφαίνει καὶ ἡ θρησκεία², καθ' ἣν ὑπάρχει ὑπέρτατον ὄν καὶ τοῦτο δὲν εἶναι, ὅπως ὁ Βράχμας τῶν Ἰνδῶν, ἄρρητον καὶ ἄνευ κατηγορημάτων καὶ οὐχὶ προσιτὸν ἄλλως ἢ διὰ τῆς ἀρνήσεως τῶν τε φυσικῶν φαινομένων καὶ τῆς συνειδήσεως. Τὸ ὑψιστον ὄν κατὰ τοὺς Πέρσας εἶναι ὁ Ὁρομάσδης, ὁ θεὸς τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, ὁ αἴτιος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναπτύξεως, ποιῶν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ἀρειμάνιον, ἄρχοντα τοῦ σκότους καὶ τοῦ κακοῦ³. Ἡ δὲ τοῦ θεοῦ λατρεία ἐπιβάλλει τὰ καθήκοντα τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς φιλανθρωπίας· ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἔχη πνευματικὴν καὶ σωματικὴν καθαρότητα ἐπιτυγχανομένην διὰ πολλῶν πρὸς τὸν Ὁρομάσδην εὐχῶν, νὰ διασώζη τὰ ζῶντα καὶ προάγῃ τὴν θεϊαν δημιουργίαν, νὰ φυτεύῃ δένδρα, νὰ ἀνορύττῃ πηγὰς καὶ ἀρδεύῃ τὴν γῆν, νὰ ξενίζῃ ὁδοιπόρους καὶ σιτίζῃ πεινῶντας, ἐνὶ λόγῳ νὰ ἀσκῇ τὸ ἀγαθὸν λόγῳ τε καὶ ἔργῳ⁴. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον παρὰ τοῖς Πέρσας τοῖς ἐν τῇ θεραπείᾳ τῆς αἰσθητῆς φύσεως εἰσέτι ἐμμένουσιν ἀναφαίνεται ἄοριστον συναίσθημα ἠθικότητος. Καὶ ὅπως ὁ θεὸς πορίζει ἐκάστῳ ὄντι ἰδίαν ζωὴν, οὕτω καὶ τὸ Περσικὸν κράτος εὐλαβούμενον τὴν ἰδίαν ἐκάστου φύσιν καταλείπει ἄθικτον τὸν ἐθνικὸν τύπον πάντων τῶν ὑποτεταγμένων λαῶν καὶ ἐπιτρέπει αὐτοῖς

¹ Μετὰ τὴν διάλυσιν καὶ καταστροφὴν τοῦ Ἀσσυριακοῦ κράτους περὶ τὸ τέλος τῆς ἐβδόμης ἑκατονταετηρίδος ὑπελείφθησαν τέσσαρα μεγάλα ἀνατολικά ἔθνη, ἡ Μηδία καὶ ἡ Βαβυλωνία, ἡ Λυδία καὶ ἡ Αἴγυπτος. Ὁ Κύρος ἐπαναστὰς κατέλαβε τὴν Μηδίαν, ὑπέταξε τὴν Λυδίαν καὶ τὴν Βαβυλωνίαν (Συρίαν, Φοινίκην, Παλαιστίνην) καὶ ἐν δόξῃ ἀπέθανε πολεμῶν πρὸς τοὺς Σκύθας (Μασσαγέτας), οἵτινες εἶχον ἐπενέγκει τὴν πτῶσιν τῆς Ἀσσυρίας. Ὁ δὲ τοῦ Κύρου υἱὸς Καμβύσης ὑπέταξε τὴν Αἴγυπτον καὶ συνεπλήρωσε τὸ Περσικὸν κράτος. Σημειῶδες δ' ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐν τῷ καθορισμῷ πραγμάτων τινῶν δὲν στοιχεῖ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν ἄλλως τε καὶ διότι τότε δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀναφανῆ ἡ αἰγυπτιολογία καὶ ἡ ἀσσυριολογία.

² Ἡ θρησκευτικὴ θεωρία τῶν Περσῶν ἐθεμελιώθη ὑπὸ τοῦ Ζωροάστρου, συνετάχθη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ βακτρικῇ γλώσσῃ καὶ περιέχεται ἐν τῇ λεγομένῃ Zend—Avesta.

³ Αὐτ. 240 ἐξ.

⁴ Ἡ ἀποστολὴ ἐκάστου εἶναι νὰ διατηρῇ ἑαυτὸν καθαρὸν καὶ νὰ διαδίδῃ τὴν καθαρότητα. "Ὅθεν παρέχονται πολλὰ παραγγέλματα καὶ ἠθικὰ προστάγματα· οὕτω λέγεται: ἐάν τις σὲ λοιδορῇ καὶ ὑβρίζῃ καὶ ταπεινοῖ, κάλει αὐτὸν φίλον· ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη καθαρὸς καὶ ἄξιος τοῦ οὐρανοῦ, οὕτω καὶ πάλιν γίνεται τοιοῦτος διὰ τοῦ νόμου τοῦ Ὁρομάσδου, ὅστις εἶναι αὐτὴ ἡ καθαρότης. (Αὐτ. 241—244).

τὴν ἐλευθέραν χρῆσιν τῶν ἠθῶν, τῆς γλώσσης καὶ τῆς θρησκείας¹.

5. Συντόμως διαγράφεται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ἡ διανόησις τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῶν Βαβυλωνίων, τῶν Μήδων καὶ τῶν Σύρων, τῶν Φοινίκων καὶ τῶν Ἰουδαίων². Ἡ θρησκεία τῶν Ἰσραηλιτῶν εἶναι, λέγει, ἀνωτέρα καὶ τῆς τῶν Περσῶν, διότι οἱ Ἰουδαῖοι εἶναι ἀπηλλαγμένοι τῆς φυσικῆς μυθολογίας. Ὁ Ἰαβὲ δὲν εἶναι, ὡς ὁ Ὠρομάσδης, θεὸς αἰσθητὸς ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐναντίου ἀφηρημένος καὶ πόρρω ἀπὸ τοῦ κόσμου εὐρισκόμενος³. Καὶ εἶναι μὲν ἐκεῖνος ὁ πρῶτος καθαρῶς πνευματικὸς θεός, οἷον τὸ πρῶτον εὐρίσκομεν ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ, ἀλλ' ἅμα εἶναι ὁ εἷς θεὸς τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου ἐκλεκτοῦ λαοῦ⁴. Περιορίζουσι λοιπὸν οἱ Ἰουδαῖοι τὸν θεὸν ἐν τῷ ἰδίῳ ἔθνει προσνέμοντες αὐτῷ ἐξαιρετὸν σπουδαιότητα καὶ ὑπερβάλλουσαν ἀξίαν, πρὸς δ' ἔτι δὲν ἔχουσι ἔννοιαν τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς αἰδίου ζωῆς⁵. Λατρεύοντες τὸν θεὸν ὡς μὴ αἰσθητὸν συμπληροῦσι τὸν θείον νόμον χωρὶς νὰ θεμελιῶσιν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ λόγου καὶ νὰ γινώσκωσι τὴν συνείδησιν.

6. Μείζον διαφέρον διεγείρει ἡ Αἴγυπτος⁶, ἡ τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν θαυμάτων χώρα, ἣν κατακλύζει μὲν καὶ ποιεῖ γόνιμον ὁ Νεῖλος περιβάλλει δὲ καὶ περικαλύπτει ἡ διὰ τῆς καυστικῆς πνοῆς καταστρεπτικὴ ἔρημος⁷. Ἡ Αἴγυπτος ἐν μέρει μὲν βυθίζεται εἰς τὴν

¹ Αὐτ. 251.

² Αὐτ. 244 ἐξ.

³ Ἡ τοῦ θεοῦ ἔννοια τῶν Ἰουδαίων εἶναι καθαρὰ. Τὸ ὑπέρτατον ὄν παρὰ μὲν τοῖς Ἰνδοῖς δὲν εἶναι ὑποκείμενον τῆς συνειδήσεως, παρὰ δὲ τοῖς Πέρσαις γίνεται μὲν ὑποκείμενον αὐτῆς ἀλλ' ὡς κατ' αἰσθησιν ἐποπτεία. Παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις δ' ὅμως ὁ θεὸς εἶναι πνεῦμα καὶ ἀπόλυτος ἐνέργεια, ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὅλης φύσεως. (Αὐτ. 260).

⁴ Ὁ θεὸς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ εἶναι μόνον ὁ θεὸς τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ. (Αὐτ. 261).

⁵ Κατὰ τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἡ τιμωρία περιορίζεται ἐν τῷδε, τῷ ἐπὶ γῆς βίῳ· ὅθεν προκύπτει καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εὐπειθεῖς γνωστὴ ἐπαγγελία ὅτι θὰ εὐτυχήσωσι καὶ μακροχρόνιοι ἔσονται ἐπὶ τῆς γῆς. (*Ενθα ἀνωτ.).

⁶ Αὐτ. 264—290.

⁷ Ἡ θέσις τοῦ Νείλου ἐξήρτηται ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ἡλίου· περὶ τὸ τέλος Ἰουλίου ἄρχεται συνήθως ἡ αὔξησις τοῦ ποταμοῦ καὶ ἐπακολουθεῖ ἡ κατάκλισις τῆς χώρας, ἣτις κατὰ τὸ ἔαρ εἶναι ὡς κῆπος. Σύμβολον τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ Νείλου εἶναι ἡ κατὰ τὸν μῦθον γέννησις καὶ ἀναγέννησις τοῦ Ὄσιριδος. Κατὰ τὰς χειμερινὰς δηλαδὴ τροπὰς, ὅτε ὁ Νεῖλος καὶ ὁ ἥλιος εὐρίσκονται κατωτάτω, γεννᾶται ὁ Ὄσιρις, ὅστις ὕστερον κατασπαράττεται καὶ φονεύεται ὑπὸ

φύσιν, ἐν μέρει δὲ πάλιν ἀναδύεται εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ πνεύματος. Τούτου δὲ τοῦ ἐκ τῆς αἰσθητῆς ὑπάρξεως ἀνακύπτοντος καὶ τῆς φύσεως ἀπαλλαττομένου πνεύματος κάλλιστον σύμβολον καὶ εὔστοχος παράστασις εἶναι ἢ σῶμα μὲν ζώου κεφαλὴν δὲ ἀνθρώπου ἔχουσα Σφίγξ. Ἡ ὕλη κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους εἶναι πλήρης πνεύματος· ὁ Νεῖλος εἶναι ποταμὸς καὶ αἷμα θεός· τὰ ζῶα εἶναι συγχρόνως θεοί. Αὕτη δὲ ἡ πρὸς τὸ πνεῦμα ῥοπή ἤγαγεν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς μετεμψυχώσεως, ἣν παρ' οὐδενὶ ἄλλῳ λαῷ εὐρίσκομεν τόσον ζωηράν¹. Τὸ κύριον καὶ διὰ τῆς Σφιγγὸς αἰσθητοποιούμενον πρόβλημα τῆς αἰγυπτιακῆς διανοήσεως εἶναι ὁ ἀνθρώπος, τουτέστι τὸ ἑαυτὸ γινῶσκον πνεῦμα². Τὴν ζήτησιν τοῦ μυστηρίου τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως ἐμφαίνει ἡ περιώνυμος ἐπιγραφή τῆς πανσέπτου θεᾶς Νηίθ, λεγούσης εἰς τοὺς λάτρεις· «*Εἶμαι ὅτι εἶμαι, ὅτι ἤμην καὶ ὅτι θὰ εἶμαι· τὸν πέπλον μου οὐδεὶς θνητὸς εἰσέτι ἀνέσυχεν*». Ὅπερ δὲ ἡ θεὰ προβάλλει ὡς μυστήριον, τοῦτο παρέχει λελυμένον ὁ θεὸς τῶν Ἑλλήνων Ἀπόλλων διὰ τοῦ θαυμαστοῦ παραγγέλματος· «*γνώθι σαυτὸν*»³. Ἀλλὰ τοὺς τε Αἰγυπτίους καὶ τοὺς ἄλλους λαοὺς ὑπερβάλλουσι κατὰ πάντα λόγον οἱ Ἕλληνες.

30. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

1. Οἱ Ἕλληνες⁴ ἐκπροσωποῦσι, καθὰ καὶ πρόσθεν ἐλέχθη⁵, τὴν νεανικὴν τῆς ἀνθρωπότητος ἡλικίαν, καθ' ἣν κρατεῖ ἡ συγκεκριμένη

τοῦ ἀποτροπαίου ἀδελφοῦ Τυφῶνος· ἀλλ' ἡ θεὰ τῆς ἀγάπης καὶ ἁρμονίας Ἴσις περισυλλέγει τὰ μέλη καὶ ἀναζωογονεῖ αὐτόν. Ὁ Ὄσιρις ἄρχει τοῦ βασιλείου τῶν ζώντων καὶ τῶν τεθνεώτων· ὁ αὐτὸς ἐπενόησε τὴν γεωργίαν, τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας. (Αὐτ. 275 ἔξ.).

¹ Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι πρῶτοι προήνεγκον τὴν γνώμην ὅτι ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος· ὅπερ δηλοῖ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι διάφορος τῆς φύσεως καὶ δὴ καθ' ἑαυτὸ ὑπάρχον πνεῦμα. (Αὐτ. 285 ἔξ.).

² Αὐτ. 265.

³ Ἡ αἰγυπτία Σφίγξ κατὰ τινὰ μῦθον ἀξιόλογον κατερρίφθη, ἀφοῦ τὸ αἰνίγμα ἐλύθη ὑπὸ Ἕλληνος, τοῦ Οἰδίποδος, διαγνόντος τὴν λανθάνουσαν ἔννοιαν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐλευθέρου καὶ ἑαυτὸ συνειδότης πνεύματος. Τὸ περιεχόμενον δηλαδὴ τοῦ αἰνίγματος εἶναι ὁ ἀνθρώπος, τὸ ἐλεύθερον καὶ ἑαυτὸ γινῶσκον πνεῦμα. (Αὐτ. 291 ἔξ. πβλ. καὶ 15, 472).

⁴ Περὶ Ἑλλήνων ἐπιθι 11, 295—360.

⁵ Σελ. 225.